

Legendas, parollas, fablas, evenimaints digl temp passo antuorn Brauégn : mess an s-chet rumantsch da Brauégn da Zon Zanett Cloetta : 1962 : III. part (vair toms LXXVIII 1965 e LXXIX 1966)

Autor(en): **Cloetta, Gion Gianet / Cloetta, Zon Zanett**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **83 (1970)**

PDF erstellt am: **30.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-229245>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Legendas, parollas, fablas, evenimaints digl temp passo antuorn Brauégn

Mess an s-chet rumantsch da Brauégn

da

Zon Zanett Cloetta

1962

III. part

(vair toms LXXVIII 1965 e LXXIX 1966)

40. *Da lugfs a dad uors.*

Cun lugfs ad uors vègvàn igls noss pardavants tschearts temps ben bglier da cumbatter, a kè anfen igls 1880, anoua chi è gnê schlupatto igl davos uors sé'gl territori digl nos circul. Igls lugfs eran prievlugs er par la gliogd, a vitturins chi zegvan d'anviern par stredda vègvàn kelchagedas battostas cun da kistas bes-chas. Ev d'è ancha ben andiment kè ch'igls vîgls kintegvan ad a noghs buébets, cha vitturins cun passer zo da Streda vazan mazzo en lugf chi legva der a diéss li chavagl ad ad els. Kel vègva bi igl nugf d'ena tretscha ple ent igl magon. Kè po asser stô kel cha Meschal Silvester Kuss da Falisogr a'gl Meschal Lozi Zumbro, er da Falisogr, an «pglio» digl 1794. Menz prievlugs palla gliogd eran igls uors, ma tant daple palla bieschza sèn alp a parfen sé'llas pas-chigras dlas acclas a da chesa, ma principelmenz pallas nuarzas. Par anguét nu degv'ni schluppet a puélvra li nurzer. Ad ev m'algorde ancha ben auenda, cha noghs giagnegra vègvans temma digl uarz, passond tres igl god, apir nu vègvans ancha vês angin, bi santî a kinter. Ma ampè da kinter sé cò en' istoargia dad uarz a da lugfs, laschi seguégr la cronica da kellas melprivedas bes-chas, scu ch'ella resulta digl cuédasch da kents No. 1: (kè era adena igl Landamma chi randegva kent):

- 1735 vol el p/havair paio mr. Enderly Gillj p/gl uortz f. — : 36
- 1748 It/vol el p/havair do oura a Johanas Dans p/ilg uors
ultra ilg arfschia, daners f. 2 : 32
- 1760 p/havair do a 2 chatscheders chi haun piglio l'uors f. 3 : —
p/spaissa da quels chi sun stos zieva l'uors f. 2 : —
- 1762 p/el uors piglio in Engiadina Bassa f. 1 : 24
p/puolvra al nursser f. — : 24
- 1768 p/quaraunta pfonds puolvra paio a Coira f. 32 : —
p/spaissa fat p/viedi a Coira p/puolvra f. 10 : —
Canz. Jos. Köel vol per se et p/ilg Hantz Mustein
caussa igr zieva ilg uortz, sco eir tants Lozi Schmit,
in tuot f. 2 : 12
Janpitschen Cloetta vol p/havair do la catscha il uortz f. — : 44
Cuvi Jacob Gilli p/lavur, salari sco eir per igr zieva
l'uortz f. 4 : 42
Jan Dilg Josch Pol Clo vol p/igr zieva ilg uortz f. 1 : 50
- 1782 vol el p/spaisas fattas p/igr zieva la Chiatscha f. 3 : 47
p/vin bavieu dalsc da Latsch tiers l'osto da comön
cura jeus zieva l'uors f. 1 : 7
- 1784 ho paio spaisa per igr zieva ilgs Lufs f. 1 : 2
- 1786 ho paio a mr. Janpitn. Cloetta et mr. Jacob Gilly per
avoir piglio in Luf f. 13 : 30
ho paio a Ml. Selvester Kuss e seis colegas Lutzi
Zumbro & Mehel Schmit da Filisur p/ün Luf f. 13 : 30
Denovo paio a mr. Janpitn. et Matias Gilly p/ün Luf f. 13 : 30
paio ad Andrea Rauch et a Clo Mechiel, habitants
sün Latsch pün Luf da deto. piglio f. 13 : 30
Denovo paio a Ml. Silvestar et als p/fats
colegas p/2 Lufs f. 27 : —
p/tössi p/ils lufs fat gnir da Coira f. 1 : 9
Paio a 2 homens da Lugnetza p/havair piglio ün Uortz f. 1 : —
- 1788 A quels chi haun piglio Lufs, Uors u otras beschias
ferocas f. 6 : 4
- 1794 Ml. Silvestar et Ml. Luzi Zumbro p/havair piglio in
Luoff f. 3 : —
Ad in chi ho viglio l'Uors f. — : 40

1797 Ent igl inventar dlas robas dla vischnancha figureschan er 12 crennas d'puélvra, cun igl sach (1 crenna = 750 grams) chi druegvan principelmenz pa'gls sudos, pa'gls chatscheders, ma er par saglianter crappa.

Tant anavant igl Cuéd.da Kents. Ev pss anch'agiundscher:

Ad a nogs buébs kintegvan igls vîgls, cha ent pa'gls 1870 sèjan schlupattos antuorn Brauégn ancha 3 uarzs. Sé'gl prem vegva traz igl Spegnas, en renomno chatscheder da Tinizun, ent igl god sur Chastâ. Ma igl cuélp nun era stô mortel, a'gl uarz ò traverso ent igls gods da Surava, Falisogr a Brauégn, adena pardond sang, anfen sé'gl Crap Alv a rivo a la davosa sé'lla Fuorcla digl Crap Alv, anoua ch'el s'ò mess a la fen da l'otra vart dla Fuorcla sot en zondaratsch a giaschegr. Spegnas igl vègva perseguito aden'anavant ziev'igl fastaz da sang, ma nun è mê gnî d'igl vejr a pudegr trer anch en cuélp. A Brauégn vaza'l clamo an azegd varzacants chatscheders, igls signugrs da kella geda — i gnegvan numnos igl Ml. Pol Buol, pi tard cussglier guvernativ, igl Scrivant Peder Cloetta, igl Scrivant Chasper Cloetta a'gl Meschal Guélf Giuota — a l'antiera cumpagneja s'ò messa an viedi. Rivos da l'otra vart dla Fuorcla Spegnas vaza dô îgl li uarz sot igl ses zonder, ma igl glistess mument igl uarz sèja alvanto sé'llas chommas davos, ma igl Spegnas nu vaza er bech pearz temp a dô speart anch'en cuélp, kista geda mortel. Digls sbrîzs digl uarz igls signugrs da Brauégn sèjan gnîs sblachs a vazan cumanzo a trambler. Ma igl uarz sèja crudo antemal a stô moart.

Igl saguend da kels tregs uarzs surnumnos sèja gnî ferî antuorn Preda a schluppatto sé Mulix. Igl chatscheder nu'm è cuntschent. Ma igl tearz a davos è gnî schluppatto digl cuntschent chatscheder a bun parent Zachen Linard da Falisogr, cha ev d'è ancha zî a ben cugnuschî. Kel uors è gnî schluppatto or a sé sur las Blegs d'Urmena a vaza pso catter centners (200 kilos). El sèja gnî purto da catter omens ent a zo'n Crastota. Zieva paregva igl uarz spari dla nossa val.

Ma igl settember 1880 ò fastizo igl Albert Rauch da Latsch, igl cuntschent a bun chatscheder da chamuétshs, en zé chi era crudo ena negvetta en uarz chi era î dla Valzana vé ad ent la trigda ad intransebla chavoargia dl'Ava da Plazbî bi dadens las Punts d'Alp. El ò clamo an assistenza igls ses duos frers, Duésch a Not, tots duos chatscheders ad omens zouans a curaschugs. Igl Not gnegva kelchagedas

tar nogs a zider fer fen da cuelm a'ns ò kinto ple cu ena geda da kella chatscha. Lis duos frers ò igl Albeart dô cumond, dad egr sé vears Fregslas alogra zo ent la chavoargia a chatscher igl uarz cun schegvals a sbrîzs or vears las Punts d'Alp, antant cha el sèz spiz-zegva kiora survart. Usche è'g-l dvanto, a cur cha la bes-cha as ò ficheda tres las cheglias ad è gnegda visibla, ò'l traz en ton, chi nun era però mortel. Igl uarz as ò drizzo drèzsé, scu par tscharcher igl anamei, ad ò sbrizî telmenz, cha lis duos omens chi eran poch distants è gnî la pial d'gigliena. Not dschegva, cha el meditegva kè mument, anoua ch'el pudess as salver. La situazion par kels duos era critica auenda, as rampigner sé par en bos-ch nu zidegv'anguéta, ad els nu vègvan otr'arma cu en baston — a'gl curtî da giglioffa! Furtineda-menz ò igl Albert pudî der ben speart anch'en saguend ton antant ch'igl uarz sbrizégva, a kel igl ò tarro. Igl uarz è gnî transpurto sèn en char da fen or a Brauégn, anoua cha nogs buébs eschan currîs speart zo'n Plaz, cur cha la noua insolita as vègva deraseda tres vischnancha scu en lamp. Er ev d'è dimena pudî vegr kista bes-cha, chi pgliegv'or l'antiera lungezza a largezza digl char, a ch'ev nun è mê vès ple, ni anz ni zieva. Igl zé zieva legva'l transpurter la sê biala praja zo Cuégra par vender li bacher Rungger, ma angin chavagl nu legv'as lascher metter sot, igl davos ò'l stî pglîer la «hanna» vîglia digl Valanten Sarena cu'gl ses pècl lung sur igls chierns. Igl fol ò aquisto igl Colonel Theophil de Sprecher a Majavilla, il lascho impaglier a plazzo ent igl pierti dla sè chesa. Lò sèj'el da vegr anch'oz, fadschond igl omin cun en alumbard ent las tschattas. L'antiera chatscha vaza purto ent, cumpregs igls premis, 600 fr.

Anch'en istoargetta d'en oter uarz, er en digls davos antuorn Brauégn. Cur ch'ev zegva cull'Onda Nanna ad accla, la prumavegra igl prem ent a Tuors-Naz a zieva sé Sagliaz, igl uton darcho ent igls Naz, am kintegv'lla adena anchiche, uben ch'ella chantegva da kel-las vîglias a privedas chanzonettas populeras? «Allegraivla vita mia!»

Sé'll'accla sésom da Sagliaz stègva avant bech bgliers ons avant — probabel ent pa'gls 1870 — en tscheart Patzen, fittaden digl Hans Gregori. En zé er'ni stôs culla bieschza sé vears Darlux a fen sé'll' Alpetta. La sègra manchegvan li Patzen igls ses duos puschs, ad el as ò faz digl god sé par igls tscharcher. Cur ch'el era bod sé'gls pros da Darlux — kè era ancha zî la veja vîglia, chi vo dlas acclas drèzsé; la veja noua è gnegda fabricheda 1908/09 — gnegva en digls puschs

tot a'gls rapats zo par veja, scu sch'el vess igl dimuni a diéss. Kècò ò parî li nos Patzen en poch bun sen, ad an prescha è 'l rivo sé'gls pros. Cò vez'el en uarz chi schuregva d'igls pros ent a zo, antant cha la vdiala giaschegva s-charpeda a miaza veja. Tot spavento è currî igl por fittaden zo Sagliaz a zieva er zo Brauégn a plandschegva an ses dialect dla Tumglieas-cha: «O Deus, Deus! Igl uors ha scarpeu mia vadeala!»

En cas da chatscha dad uarz tot speziel è dvanto igl on 1833. En uarz as vègva faz vejr anzanouas sé'gl nos territori, a scu'gl solit èn igls chatscheders gnîs avisos, dad «egr zieva». Er igl cuntschent Gian Marchet Colani da Chamues-ch vaza s'esibî da chatscher kist uarz a kè tottafaz gratis, ma el nu vaza surgnî angina raspoasta. Però ad en tscheart Andreja Rauch da Falisogr, chi nun era Grischun, ò la Suprastanza dô igl parmess dad egr ziev'igl uorz a scu paja dafaz dô igl drèz dad egr a chatscha da chamuétchs. Ma glièz nun era parmess par chatscheders bech grischuns tenor la ledscha chantunela digl 1826, a la chatscha appartgnegva kella geda tottafaz lis vischnanchas.

Cunter kel proceder ò recurrî en oter chatscheder, igl Mattejas Sutter da Latsch/Sculms, avant igl Pitschen Cussegl igls 24 avuost 1833. El era î sèz a Cuegra ad ò inoltro igl recuors an parsona. Igl medem zé ò igl P. C. screz «an Landammann und Obrigkeit des löblichen Gerichts Bergün», chi dessan pglie cognizion digl recuors, ma digl rest ster stricte a la ledscha, aschiglio ch'el as realva da pglie las amzégras adattedas vears la Suprastanza.

Igl recuors, scu chi pera, nu sto adavegr uzî en resultat satisfacent, parche igl Mattejas Sutter recuerra igl nuember la saguenda geda t'igl P. C. a kista geda plandsch'l er, ch'igl Andreja Rauch a'gl ses fegl sèjan telmenz agitos vears el, ch'el nu sèja mianch ple sgigr dla veta. Ma er la Suprastanza sèja totelmenz cunter el. Par der ple foarza li ses recuors vègva'l ramasso la sottascripzion da begliers chatscheders an bod tot las parts digl Grischun, usche ch'igl recuors poarta 39 sottascripzioms, la prema Matheus Suter, la saguenda Gian Marchet Colani. Cò cha la fatschenda è egd'or, nu'm è cuntschent.

41. *Dad otra sulvaschena*

Digl temp feudal, ancha avant en miaz millenni, appartnegvan chatscha a pas-cha lis signugrs, lis possessogrs dla tiara. Nogs san ancha or digl temp da scola, cha igls Cunts de Werdenberg cu'gl ses kino Hans da Rechberg legvan assagliégr 1451 kels da Tschons ad anguler las viglias liberteds da kè pieval, fadschond fenta fa fer lò ena gronda chatscha cun bgliers anvidos. Cò tar nugs regnegva igl uègs-ch da Cuégra. Cur cha kel ò vandî la Signureja da Griffenstein 1537 lis catter vischnanchas, schi ò'l zidî cun kella vendita er igls drèzs da chatscha a pas-cha, chi èn restos par seculs an possess dlas vischnanchas. Kè ò diro anfen 1848, la fen dlas vîglias Drez-zegras Usche as anclîz'igl, scha p. ex. la vischnancha da Falissogr digl 1811 ent an en contrat da vendita da gods cu'gl impressari dlas minieras a dla fundareja Balalen, Dr. Christof Trümpy da Glarus, fo la cundizion, cha el nu suos-cha ni egr lò a chatscha ni pas-cher. Culla noua costituzion digl 1848 èn kels drèzs îs an possess digl chanton. Scha kel ò bonificho lis vischnanchas par en possess, sto aquisto a ses temp cun blozgers blots, nu sto scréz anangiugr. La patenta da chatscha ampurtegva anch'igls prems ons, ch'ev zegv'a chatscha, a fen 1902, fr. 8.— fr. 13.— anfen 1913 a zieva fr. 40.—, pi tard fr. 60.— ad oz fr. 100.— par abitants a vschens digl pajegs. Ma adonte la taxa bassa eran ancha vears la fen digl 19. secul pochs chatscheders cò antuorn. Igl Albert Rauch scregva da kella gEDA, cha'l ò schluppatto igl uorz digl 1880. cha el ad anch'en cumpuégn da Farrera eran igls unics chatscheders ent an tot la Val da Tuors. Ad ancha igls mes prems ons erans lò miancha dîesch. Cò as pudgv' igl fer ancha ena chatscha raziunela ad er giudegr aschiglio anchiche da kels bials zegs d'uton a da plena liberted. Ma schon vears igls 1920 s'amplégva la val vi a ple cun chatscheders êsters — i era gnî faz brav propaganda ent las giazettas — chi nu's pudegva ple fer en pèr tschient pass senz'antuper en chatscheder. Kè era bi ple en cuerrer a sagliegr, angina pussibilted da gnegr tiers a sulvaschena chi's vègva vês, bi en cas, schi's gnegva tiers da trer sèn chamuétshs chi schuregvan dad oters chatscheders. Kè era bi ple en mazzer sulvaschena. Ad ev d'è zidî!

1. *Igls stambochs.*

Kels eran svanîs avant diversa tschient ons complettamenz or dlas muntuégnas grischunas a svizzras. Bi a'gl pè digl Mont Blanc an Itaglia era ancha resto en reservat ch'igl rach Victor Emanuel parchiregva cun chigra. Da lô èn gnîs igls stambochs ent igl park Peter und Paul a St. Galla a da lò transplantos ent las Graue Hörner ad an Grischun. Ev m'algord ancha, cha igl zé dla fegra digl Buégn ans vês lò duos stambochs ent an chaschunas, preparos par gnegr transportos sé'llas alps dad Alvagné sé vears igl Guggernell. Kella colonia nun ò uzî lungia direda. Igl bogv attachegva igls tourists, en signugr Gygax da Turi era gnî blesso melamenz, usche chi'gls an stî alontaner. Benbod zieva èn gnîs mess or divears stambochs sé antuorn Uglix, a'gl Zachen Schmed igls ò parchiro ons ad ons, ma plansî ènni svanis er kels. Antant è naschegda bod da sè ent a Puntraschena antuorn Languard ad Albris ena gronda colonia chi s'angrondescha adena ple, glistessamenz er an oters lîas dlas Alps svizzras, usche ch'igl stamboch ò darcho as chaso ent.

2. *Igls chamuetschs.*

Venan avant an tot igl territori dlas Alps, ent las Abruzzas, an Dalmazia, ent igl Kaukasus ad ent las Karpathas a Pyrenäas. Igl chamuétsh dlas Pyrenäas ven numno lò Jsard a sèja pi pitschen. Cò tar noggs è igl chamuétsh ena sulvaschena dlas pi vîglias. Dr. Heck, igl directer digl Zoo Berlin antuorn igls 1900, zi, ch'el gnegva avant schon igl temp glacièl, dimena avant bgliers millennis. Bech par anguèet, chi'igl chamuétsh è gnî scu vopa ent an ena dlas pi vîglias nossas famiglias, t'igls Pol Clo, zieva er digls Gregori, chi deregvan digls Pol Clo.

Antant cha igl prem temp dla chatscha chantunela diregv'la divears megs, er'la restrèzza digl mes temp sé'gl settember, ma pi tard, cerca digl 1913 davent, bi ancha digls 9—26 sett. scu chi è er ancha oz. Digl megster Albeart Cadonau, chi era farrer, stègva ent an kella chesina zo'n Fuschena davos la chesa Tempini a vègva la sê fuschena ent la chesetta Barandun, oz Caplazi, védvart la Punt Fuschena, gnegv'igl kinto, ch'el vègv'en salen vé'n Pentsch, acur el lavuregva an fuschena, zegva'l minchatant or sper la sê chesa a gardegv'or cu'gl

spioual schi sèja chamuétchs vé digl salen, a schi era anchiche lò, schi barattegva'l igl scassel da farrer cu'gl schluppet a zegv'or a gnegv'alogr'a chesa cu'gl chamuétsch.

Anch'en'anecdota. Igl bun Zonzachen Gregori era en paschiuno, ma ampo cumadegval chatscheder, parkè gnegva'l dla chatsch'ota solitamenz a chesa cu'gl kittel net. Igl mes bun chantunegs a vîgl amej Clo Gregori kintegva: En zé eri sé Muét a vez cué anzanouas igl Zonzachen a's struzcher planin vé davos en bot. El végv'er schon vês kè chamuétsch vé lò, cha ev vègva schon d'en'uriala an îgl, ma nun è lî egr tranter ent, vzond ch'el legv'egr a tigr. Igl por Zonzachen stègv'er pudegr ena geda fer gnegr cuétschen igl kittel. A bravamenz! El è gnî a tigr, ò traz ad er schluppatto igl boch. Ma oss'el stô sé ad ò zet bi da par sè, ma schi dad ot, cha d'è ancha santî, parche ev nun era dagluntsch: «Oss'è'gl pi mal!»

3. *Igls tschearvs.*

D'igl mes temp nun eran schon da zî mê stôs angins tschearvs cò tar noggs. Ma benbod as ò'gl santî, ch'en vaza vês da kels or igl Partenz, or igl Schalfigg a parfen sé Tavo. A kè nun è î zî, chi èn rivos er sen territori da Brauégn. En uton antuorn igls 1900 as ò'gl santî an vischnancha, cha en chatscheder vaza schluppatto ent igls piccals digls Cuétshans sur Liadenas zescht duos da kels kerlis, chi sèjan alogra rurlos zo par kellas ertarejas anfen zodem las Blegs. Igl Sar Revarenda Clo, chi era stô kè bial zé d'uzouar cu'gls ses mats ent an Ravegsch, vaza zescht vês a'gls rurler, an turnond anor, ad els sèjan îs vé a'gls garder. Igl defraudant nun an'ni mê chatto or, parche kel, vzond igls turists a'gl prioual chi amntaschegv'ad el, ò uzî la prontezza da spiert, da's fer dalonch or dla puélvra ad egr cun chalzers da siat miglias or a zo la sê accla, anoua cha'l vegva la sê bieschza, as mider a's metter a fender lena davant l'accla. Ziev'ena bun'uriala venan er igls turists or par veja, as fearman en mument lò tar el a discuerrer: «Est diligent? Oz est gnî ent bod.» A l'oter: «Mo hei, ev nu vègva zescht lavogr urgenta. A kista lena lessi fer sé a metter sot tèz anz chi gness la negv.» A'gl bun Sar Revarenda as varo zet: Parnageda kist nun er'igl! Ma zescht *kist* ò kinto ad a mé pi tard, cô cha'll'er'egda, uschè cha sè or da prema funtana.

Igls tschearvs s'an plansâ augmentos an tot igl Grischun telmenz, ch'els fan grond don ad en d'vantos par tschearts lîas ena plaja. 1961 èn gnîs schluppattos an Grischun 1879 tschearvs a 2904 chamuétshs, ma i eran er an 4500 chatscheders!

4. *Igls chavriogls.*

Da kels nun eran anch antuorn igls 1900 cò angins. Ma poch zieva ènni cumparîs, a kè bi dalonch an cunsiderabla cantited. La biala a plaschegvla bes-chetta è en ornament dla nosssa nategra a stess gnegr preserveda, ella nu fo er angin don. Ma pirmemma ven' lla decimeda adena ple, melaveta!

5. *Las mantunellas.*

Da kellas è'gl adena stô auenda dapartot sé'gls noss cuélms, ena bitteda avant cerca 40—50 ons er memma bglieras, chi an p. ex. dô leber en on sên Tschitta ena chatscha speziela. Pi bod ad ancha digls mes algords gnegva faz bglier fraud cun chaver mantunellas. Ent an en protocoll dlas III. Leias digl 1590 stat screz «dass Bergüner, welche der Murmelthieren halber zu Davos gebusst wurden». Ils 2 nuember 1920 è gnegda chaveda or ena tana sên Uglix (vegr Fögl d'Eng. 9 Nov. 1920) cun parmess dla regenza pa'gl Zoo da Basilea. Da kella geda as so'gl prizîs, cò chi gard'or ent an ena da kellas tanas: En chamen sutteran da cerca 10 m cerca en m sot tiara, oradem ca. en m zuglio cun tiara masdeda cun fen, entasom igl léz, ena fora da ca. 70 cm diameter a 25—30 cm otezza, antant ch'igl chame'n vègva en diameter da 15—20 cm. Ent an duos léz entasom igl chamen, cerca 3 m l'en da l'oter, an'ni chatto 15 tochs, chi stègvan an en rench cu'gls chos antemal an buttatsch. Kè eran 8 femnas a 7 mas-chels, tregs eran giattins. Cun pglier or a transpurter cumanzegv'ni ben a fer pitschens muiments, ma nu sèjan sdasdedas anandrez.

6. *Las gliogrs.*

Igl zouan Gubert de Salis, fegl digl Guvernatoqr Gubert, chi stat sé'lla tevla cun vopa anch'oz vé d'igl migr digl Hotel Piz Ela, era

sto d'igls 22 sett. 1723 anfen igls 18 sett. 1724 a Lausanne a stiger. La sted zieva, 1725, è'l stô a Brauégn an vacanzas d'igls 1. fanadogr anfen igls 21 sett. par cuntinuer cu'gls ses stedis, ma zegva bod mincha zé a chatscha ent igls gods cò antuorn a fen or a Chastî. El a'gl ses camerad Léon vazan schluppatto an totta sted 57 gliogrs, 7 fasans, culombs ad otras bes-chas. Ev d'è lîz mèz igl ses diari ent igl archiv de Salis ent igl Bothmar a Malans.

La sted 1726 è'l darcho stô sur sted a Brauégn a zegva bod mincha zé a chatscha, ma tranter ent stègva'l er as dedicher li sê chera spogsa Jacobea von Buol. Igl uzouar è'l darcho turno sé Brauégn, a'gls 16 uz. era Tschanteda ad el è gnî tscharnî Landamma. Da 19 ons! Ma duos d'igls ses cumpuégns digl «Drèz», igl Land. Clo P. Pol Clo a'gl Scrivant Jan Jochberg, an stî egr d'igls 2—8 nuembar or a Malans tar el a pglîer istruzion.

Igl anvien 1853/54 d'igls davos avuost anfen igls 1. marz ò igl Meschal Uori Gregori (stô landamma 1853/54 a 1857/58), bap digl Zonzachen supranumno, schluppatto 20 gliogrs, a da kellas 15 l'ena zieva l'otra, mincha zé ena. Usche kenta'l ent la sê cronica. Meschal Uori era naschî 1809 ad è moart 1885.

42. *Da Muntafuners a Prantaviners*

Che è'gl kècò? Mo: Muntafuners èn Muntafuners. A kels gnegvan pi bod kelchagedas cò tar nogs a chaver rigschs, ad or da kellas gnegva arz vinarz. Kècò era alogra igls Prantaviners u Brandenweiner. Igl arder vinarz or da rigschs d'gianzana a pomma chora era en'epoca en'industria speziela da Brauégn, Parfen la puisseja as ò ampatrunegda dad el. Ena chanzonetta populera, componegda dad en poet bergunziner incuntschent probabel antuorn igls 1800 a chi gnegva mincha cas er chanteda dla zûanterna da kella geda, a cha d'è chatto par cas sèn en vîgl manuscrez, igl manzona. Ella cuntona igl bial verset:

Scha la sted chi fo bial'ora
a la frézza ven madigra,
fan'ni vinarz cun pomma d'chora
a vendan kè par roba spigra.

Daple gnegva però arz rigschs gianzana. Igl nos archiv cuntena ben bgliers documents da kella vart, principelmenz igl Cuedasch da Kents I.

1772 Igl Meschal Pol C. Gregori, stô kella bitteda par circa 20 ons fittaden ad ustier digl Crap Alv — digls 1780 ad 1784 venan parfen battizos duos digls ses umfants, Pol ad Anna, cusé — vègva chatto cò ena noua funtana da gaduègn, vègva pglio notiers Muntafuners a faz chaver totta sted rigschs d'gianzana. Ben ch'igl Crap Alv posedegva schon kella geda en grond territori, schi nu bastegv'igl, ad en è gnî sésogr, ch'el vègva lascho chaver er sèn territori da vischnancha senza parness. Usche è'l gnî chastio ad ò stî pajer li vischnancha dîesch bials Rentschs.

Cunter bonificazion gnegva dô a privats igl parness da chaver da kellas rigschs. Kè eran par part dla nossa gliogd, par part êsters a kels occupegvan ena partegda d'gliogd, chaveders (Graber) ad ardeders (Brenner). Kècò eran igls Muntafuners a Prantaviners!

1790 Ml. Steffan Cloetta renda kent:

p/metter in chiascha tenor quint sto fat da daners da Pensiu, stipendi, taschin et brandenviners.

Chi chi era ad anoua chi an chavo, nu ven zet.

1792 Land. N. d'Nicolay renda kent:

p/nomine Banadichta p/arder vinartz Ao. 92 cun 8 persunas à fl. 6.— p/persuna vigor acordo fl. 48.—.

La Banadichta era la veva digl Bandict Ambass, chi stègva ent la chesa zodem vischnancha, oz Mag. Roedel. Igl fegl Jacob, naschî 1796, e dschlo scu chavaller sen Alvra igls 20 schner 1844.

1794 Land. Christoffel P. Buol renda kent:

La Benadita peja p/arder vinarz p/duos ans fl. 57.—.

1833 Li Mr. Mangart ven dô igl drèz da chaver rigsch d'gianzana sélla Val da Preda par 50 fl. cun 4 Grabers ad 1 Brenner.

(Actas vîglias Mappa B)

1846 Li Peter Guler da Clostra ven dô igl drèz par 3 ons da chaver rigschs ent la Val da Tuors par 120 fl. igl on cun bech daple cu lo Grabers, a zieva par 2 ons à 100 fl. sèn Preda.

(Prot. 1. 1832—81)

43. *La disgrazcha sé'gl Deposit da Tesch 1840.*

Las minieras da Tesch culla fundareja digl Balalen èn stedas an funczion anfen 1848. Proprietaris eran digl 1826 davent Bundspresident Christof Albertini ad Oberstleutenant Raget Abys, tot duos da Cuégra. Zo'gl Balalen vègv'ni Versell scu administradogr. Durant la sted chavegvan igls cnaps igl crap da fier a'gl mnegvan anfen zo'gl Deposit a miaz la pas-chigra visavis l'Alp Noua da Tesch, probabel cun curnîs. Lò era a la davosa en manton d'crappa scu ena muntuégna, ch'igls pogrs da Brauégn a Latsch mnegvan cu'gls ses bogvuns da 4—5 ons a bennas anfarredas sur anviern, da nuember anfen marz, or a zo'n Prasegras u Farrirola u er anfen zo'gl Balalen. Er igl mes tat Stegvan Cloetta (1811—83) a'gl barba Pol Nicolay (1820—1896) an mno kelcha cheargia zo da Tesch, alogra er igl mez tat Plesch Nicolay (1799—1844) a zieva igl ses fegl Stegvan, mat da 15 ons, chi ò rot chomma an kell'occasion a patî londarvé igls zegs dla sê veta, anfen ch'el è moart 1904 a St. Vaast an Frantscha.

Igl 4 favrer è gnî sé'gl Deposit en om da 33 ons, Giuannes Giandin da Latsch palla veta an trista maniera. Ent igl cuédasch da mortoris da Latsch stat'igl screz «Igl 4 favrer 1840» Johannes de Hans Jandin, naschieu 25 meg 1807, marido cun Sofia Florinett, Wurde vom Einsturt eines gewölbten Haufens Eisenerzes, im Bergwerk Tisch schrecklich zerschmettert». Igl barba Pol, chi era preschent, ans ò kinto ancha divears detagls: «Igl grond manton d'crappa era dschlo tot an en toch, impussebal da charger. Parkè era gnî faz ena fora sotent scu en tunnel, cuènt la crappa nun era dschled'anzemal. Cò mattegv'ni igl materiel ent an vonets a purtegvan or ent la benna. Ena geda, cha igl Giuannes Giandin era cuent, ò dô ent igl vogt survart a'gl sepuli ent sot la crappa, nogs igl an stî chaver or, ma el era sputo anzemal an schgrischugsa maniera, usche ch'el saro stô moart bi dalonch. Nogs igl an transpurto a chesa ent an ena benna. Che sgrischugsa noua è'gl kè stô palla sê donna chi era ossa cò suletta cu'gl ses unic fegliet da bi 8 megs. Els vègvan marido avant duos ons».

Genealogia Giuannes Giandin

1. Duosch D. Jandin	Maria P. Florinett	1. 5. 1747
*	* 1719 † 1774	
Inf. 1. Duosch	* 12. 12. 1747 † 9. 1. 1798	«sin Alvra»
2. Pol	* 23. 11. 1750 † 25. 7. 1824	
	m. Maria T. Schmit	1786
3. <i>Hans</i>	* 14. 11. 1753 † 15. 1. 1831	(2)
	m. Anna Hans Anbiel	1805
4. Nott	* 13. 5. 1762 † 14. 10. 1812	
	m. Margr. D. Schmit	1790
2. Hans Duosch Jandin	Anna Hans Anbiel	23. 6. 1805
*	* 14. 11. 1753 † 15. 1. 1831	* 29. 9. 1770 † 23. 2. 1854
Inf. 1. <i>Johannes</i>	* 25. 5. 1807 † 4. 2. 1840	(3)
	m. Sofia Jac. Florinett	1838
2. Pol	* 12. 2. 1809 † 2. 12. 1897	
	m. Urs. Mart. Muntsch	1839
3. Uorschla	* 26. 12. 1811 † 25. 2. 1877	
	m. Mich. Joos Schmid	1852
3. Johannes Hans Jandin	Sofia Jac. Florinett	1838
*	* 25. 5. 1807 † 4. 2. 1840	* 1. 8. 1805 † 8. 9. 1864
Inf. 1. <i>Hans</i>	* 2. 6. 1839 † 13. 1. 1895	(4)
	m. Mar. Barbla J. Sutter	1871
4. Hans Johannes Jandin	Maria Barbla Jac. Sutter	17. 4. 1871
*	* 2. 6. 1839 † 13. 1. 1895	* 30. 10. 1849 † 19. 6. 1915
Inf. 1. <i>Babetta</i>	* 25. 1. 1872 † 26. 2. 1951	(5)
	m. Jacob M. Nicolay	1900
5. Babetta Hans Jandin	Jachen Marchet Nicolay	23. 5. 1900
*	* 25. 1. 1872 † 26. 2. 1951	* 21. 8. 1872 † 24. 10. 1959
Inf. 1. Mengia Almina	* 20. 3. 1901	
2. Hans Oscar	* 4. 7. 1910	m. Alma Schmid, Malans

Cullas fzégras zo da Tesch nu pudegvan igls pogrs da Brauégn a Latsch fer faculted, scu ch'igl Champell pretenda pa' gl 16. secul «ena vischnancha benestanta parveja dlas ses minieras etc.» Kècò era en zond meger gaduégn, scu chi's veza or digl protocoll sotvart. Scha anchichî vègva faz blozgers a renovo chesas, schi saro'gl stô parveja dlas podestarejas da Vucgliena a tres emigrazion, scu chi's ò anch'oz cumprouas (vegr Cud. d'Est. a Ger. Prot. scu er chesa No. 45 /J.J.C.1747/).

Protocoll 1842 (Cud. Prot. I. 1832—81)

«Signugr Versell scu administradogr zo'gl Balalen fo avigs, cha scha anchichi vess vîgli dad egr sé Tesch par crappa, cha par igl prem zaro'gl sé'gl pè vîgl, reservo scha anchichî féss zond indiscret cu'gl charger, schi ch'el sèja autoriso, parsistend zieva asser stô faz attent, d'igl s-charter. Par zieva, acio cha minch'en vena pajo par kè cha el mena, schi chi gnaro sé'gl deposit, a kè anch'ent igl cuors da kist uton, drizzo ena stadegra, a cha alogra nu possa'l pajer daple fzegra cu 4 crezers par centner (50 ko) chi fo $\frac{2}{3}$ cr. par Rep ($8\frac{2}{3}$ ko). Scha igls vitturins da cò nu vîglian antrer an telas cundizions, schi cha la Societed mnaro cun egnas amnadegras.

Igls noss vschens, siond bech disposts da mider en'intelligenza faza, zieva quasi duos ons da cuntegsa ad anz cu chi bena mno en crap, parsvas er dl'impussebiled da pudegr mincha geda charger 56 Repts (485 ko), kè chi less par asser la discreta dschurneda da 27 bazs igl zé (1 fl. 48 cr. = 3.06 fr.), an Brauégn a Latsch unanimamenz cun 49 paregrs decis da ster a la davosa intelligenza senza lucher, a scha kè nu po asser, schi da lascher, cha la Societed digl Balalen mena sèz igl ses materiel».

Co cha la Societed digl Balalen sèz respettegva igl contrat cun Brauégn as vez'igl cler or dad en seguent protocoll digl medem on:

«La Soc. d. Bal. vègva pglio or digls gods da Tesch a Darlux senza parmess, dimena da frod, 28 plantas ad è parzieva gnegda chastieda cun 2 fr. par planta».

1845 è gnî faz ena noua cunvena culla Soc. parveja dlas fzegras: Da sésom fen zo'gl Balalen 25 blozgers, digl deposit anfen igl fuorn 11 cr. a da Prasegras fen cuor 6 blzg. par Centner. Igl materiel dess gnegr mno d'igls 1. nuember fen igls davos marz.

44. *En contrat da matrimuni 1728*

Igl prem orgel an baselgia 1744

En contrat da matrimuni cun tot spezielas cundizions a consequenzas digls 18 uzouer 1728 m'è gnê bi par cas an man, a kè an originel. Igl contrat è gnê publicho an extenso ent igl Fögl Ladin No. 36 1948, igl originel ent igl archiv cuminel.

Zachen P. Florinett era stô marido 1708 cun Anna Juvalta da Brauégn, feglia da Peter Juvalta, ad ò uzî 7 umfants, chi èn tots moarts bi dalonch u sot 2 ons. Igl davos è moarta er la donna 1726. Zieva 2 ons igl omet ò darcho lî as marider a vègva bitto igl îgl darcho sèn ena zogvna da Brauégn, Anna da Scriv. Giosch Gregori. Cò ch'igl matrimuni è gnê perfect zi igl contrat cler a net:

El vègva «tramaglio la sê noua spogsa avaunt bain lung temp», finelmaing er la dumandeda «per la sia legitima spusa u muglier». Ben vègvan igl Scriv. Giosch a la sê Anna traz ent informazions a chatto, cha Cuéj Zachen, «l'hom ans ho paria in hom da bun radschignis et bun trattamaint, et eir survgnia buna imfurmatiun da d'üna buna christiauna vitta», ma igl tramaglier diregva memma zî, a'gl Scriv. Giosch ò pglio par mans en zé igl omet, ossa dess el as declarer positivamenz, el nu vîglia, cha la sê matta ven'ent an schgliatas gliangias. A cha la sè feglia «nun vöglija igr our da Bravuoing, stante ch'ella hegia eir bunas partigdas accò». Sèn kècò ò declaro igl Cuéj Zachen, «ch'el voeglia chaser in Bravuoing, scha cumandains, in quaista chiesa, et voeglia fer si tuot sia roba per doatta in Evigkeit. Sco eir do buna sprauntza da's cumprer aint vsching, ch'el craia da d'havoir la favugr». A la feglia, «sco saimper per gratzchia da Dieu steda obediainta», ò surlascho tot li bap, «chia dess fer que chia Dieu m'spierta, ch'ella remetta tuot a mi». A Dî ò «spierto» igl Scriv. Giosch: Igl pèr ven a chaser a Brauégn ent an kista chesa. Igl Zachen do an dota la sê antiera faculted, nempe 4000 Rentschs. Da kels venan mess 2000 Rentschs a fet an maniera da nivel par adena, igl meglier chi's po. Igl fets dessan gnegr ampundîs par drizzer en orgel ent la baselgia San Peder a San Florin a par «in for Singer in metz la Baselgia chi retschia ilgs tuns delas vuschs» ad er par oters scopos pios, principelmenz par pajer igls cuosts da sepultegra par pora gliogd, cha la palorma dess pero gnegr abolegda.

Igls oters 2000 Rentschs dessan gnegr surdos ad el a'gls fets poss' ni giudegr, ma bech dischminuégr igl chapitêl. An cas cha Anna «nun havess infaunts hirtevels da seis bist», dessan er kels sarvégr zieva la sê moart pa'gl medem scopo scu igls oters. I è gnî numneda ena cumischion da tregs omens, chi vègva da pglie ent a man kist affer, nempe «la chesa del Niebel et Sabi sigr. Pudistaedt Pol Buol f. m. chia alla preschainta as rechiatta seis filg Ml. Otto P. Buol», zieva sia moart igl ses feigl igl vîgl a. u. a., alogra «la chesa ilg Niebel et Sabi sigr. Pudistaedt Marchiett Pol Clo» an medemma maniera, a la tearza chesa «dess esser la mia chiesa da Giosch Clo Gregori u quel chi ais in chiesa saimper ilg voelg maschiell».

La misted è dimena gnegda faza. Ma or digl «cumprer ent vschen a ster a Brauégn in quaista chesa» nun è'gl alogra gnî anguét, parche en pêr ons zieva an'ni fabbricho vé Stocl ena chesa noua chi poarta anch'oz l'inscripzion sur la poarta d'chesa:

1735 Quaista chesa ais fabbricheda cun agid digl Segner.
Cun Dieu ho mio hom cumanzo giodim et infina
süsom et Jachen Florinet ais seis nom.
Dieu banadescha l'antrer et turner
e chi in quaista chesa ho da ster.

Ma ena saguenda inscripzion sé sot igl tèz resplenda la pora sort da kista famiglia, la dischzéta a dulogr da kist poar om, chi vègva pearz tot igls 7 umfants ad er la donna dla sè prema lag a nun ò uzî er zieva bech megldra soart. Digl 1731 è naschegda ena feglietta chi è moarta zieva 5 megs. En on zieva è naschegda ena saguenda matta, kella è riveda ad 11 ons, ma digl 1743 èn moartas infra pochs zegs la mamma alogr'er la matta. Igl poar om era darcho cò sulet a'gl verset sot igl tèz vègva radschon:

La moart volva aint in chesas müredas
al tet sco in chamonas da povers. 1735 G.F.

Ossa féss igl legat cun drèz a radschon ben stô annullo, ma la cumischion è glistess antreda an aczion. I è gnî faz ena noua scriztegra tres igl revarenda Otto à Jualta, chi ò cunfirmo igl contrat digls 18 uzouar 1728 a pi anavant preziso, cha kels 2000 Rentschs, faz sé li baselgia da Brauégn, dessan cruder zieva la moart da Cuéj Zachen Florinett li baselgia, a cha par kels possa la baselgia pglie

digls ses bens da Stocl par kel ampoart a cha igl prîetsch sèja «in ramissa da Sigr. Podisted Clo Pol Clo». Pero igls artevals digl Cuéj Zachen dessan adavegr igl drèz «da'ls pudair spandraer, cioe con bums daners curents termina dad ün ann». A sé'gl orgel, «voliand u plaschand ad üna Hda. vicinanzia da fer in orgel in noassa Vda. Baselgia, des sin dito instrumaint gnir fat cun clers bustabs l'nom da dito C. Jacob Florinett». A finelmenz dess igl Cuéj Zachen adavegr la giudeja da kels oters 2000 R. anfen ch'el vé'gva a sèja an stedi viduel, zieva er cruder a Brauégn. A scha el less gnegr a chaser a Brauégn, schi possa'l er fer «senza otra gravezza da Hinderses, s'inclegia vivand in l'stedi viduel».

La prumavegra 1744 è moart er Cuéj Zachen, a la cumischion è egda vé Stocl ad ò stimo or bens par 2000 R. chi èn crudos li Baselgia. (Cud. da Quints No. 1)

Igl orgialet è gnî drizzo digl 1744 a nu purtegva bi las inizielas digl Cuéj Zachen Florinett (J. F.), dimperse er kellas digl Scrivant Giosch Gregori (J. G.) a parfen kellas digl Landamma regente, chi igl ò faz fer, Ferdinand Wolfgang Juvalta, Landamma 1744 (F. W. J. 1744) scu er ancha Vschinauncha Bravuogn (V. B.) a la vopa digl stamboch.

Igl bun orgialet ò sarvî ad imbelliment digl cult divin bod 200 ons. Bgliers ons igl ò suno igl bun Barba Pol Nicolay cu'gls ses fîgls par mincha chanzon u pre, a postludis cullas zeffras sur las notas pa'gls intervals, la vîglia maniera da suner igl orgel, scu chi's chatta anch'ent an cuédaschs vîgls. Er ev d'è ancha pudî suner diversas gedas kist venerabel instrument, turnond digl Seminari da Cuégra. Digl 1930, cur chi an renovo la baselgia radicalmenz, ò'l stî fer lîa ad en orgel nogv a modern, è gnî vandî or d'vischnancha par en quattrin senza ni misericordia ni pieted. Ch'el sèja oz zo Parix an kelcha museum! Che toch da valogr a da parada féss kè stô ent an en ventur museum cuminel dla nossa vischnancha!

45. Da pogr a pogr a docters da bieschza

La vocazion da pogr è la pi biala da tottas. Kècò resentan a zin tot kels chi lavogran londarvé cun paschion, cun anclîz ad amogr. Adena an contact culla lebra nategra, cun bun ajer a culla sê bieschzetta, kècò è bî, è ideel, en muénd antier pas sè, antant cha bgliers

oters as stan der zo cun zeffras, cun amzegas a maschinas a chi so che, tot chosas senza veta a senza orma. Igl pogr nu fo an prema lengia kents a plans da profit a divertiment, dimperse stegia pi chuntsch zieva a kellas dumondas pi intimas a profuendas digl ses muénd agricul, el è kelchagedas en miaz filosof. Gardè igl vîgl Huggenberger! Ma fer igl pogr nun è nimia ena chosa schi simpla, scu cha bgliers crèjan. Kè nu basta da metter ent permanent en prasep-pan plen fen ad en sadial d'ava dasperas par angrascher la nuarza. A kè nu basta er bech da pavler magari ben las ses vachas, ma der alogra, schi nu tschessan sé'gl cumond, minchatant ena pajeda u pastrégda, u da moarder ent la coua. A tscheartas lavogrs digl pogr èn parfen fiz difficilas, minch'en nu las amprennda mê. Igl mes bap dschegv'adena: Kel chi nu so pavler, nu so mundscher, ni batter la fotsch ni gizzer, kel nu so fer igl pogr! A'gl mastier da pogr nu po er bech amprandî sé'll'universited, kel as po'gl amprennder a fuénz bi zo'n uégl ad or sé'gl fuénz. Ma i vol er cò en bun instructor.

Ma oss'è'gl auenda teoria! Gnen pi concret! Igl nos Maccaki era en da kels Dr. pogrs. El vègva stigio, scha nu'm sbagl, a la Sorbonne, usche cha tot igl ses lavurer era tot oter cu kel dils oters, vègva anchiche aristocratic. El vzegva a savegva adena daple cu oters. Usche pretandegva'l, cha kè nu sèja bun da lascher or la bieschza zieva s-chargio d'alp, ad el pavlegva ent d'igl prem zé davent, er scha la bieschza sèz vess preferî dad egr or igl leber a s'allegrer d'igl bun ajer a muiment diseda sèn alp. Kè nu sèja bun da lascher maglier ent en buttatsch plen da kista roba senza ni zéj ni foarza, usche chi's droua zieva bi pi bglier fen. Kè era ben en problem schon ben vîgl a bglier discuto. Schon kella geda avant bgliers ons eran ena sègra d'uzouar igl Meschal Uori a'gl Scrivant Zon cu'gl barba Nuten sé'gl ses banchet chi spizzegvan a gnegr la bieschza d'igl buêl. A discutegvan kella spinugsa dumonda. Igl barba Nuten era da different'ideja cu'gls duos oters, a cur cha las vachas venan no ad or da Davos Baselgia cu'gls ses buttatschuns, schi crèja'l d'adavegr cò la cumproua pa'gls ses arguments a clomma triumfond: «Ossa gardè — vogs dschegs — a'gl lung egr — buttatschs!»

Ma turnen t'igl Maccaki! Gô vègva'l surgnî kist nom? Kè era igl nom dad en Talian chi gnegva mancha sted cu'gls praders cò tar noggs. Ma el era en poar dschani, bech tschient par tschient abel dla lavogr as trazegva'l vé s-chearsamenz cun poch gaduegn. Ma zieva

vègva igl nos pogr minchapass igl pled an bocha «Ti Maccaki!» Par der la sê critica.

Igl pi grond gaudium er'igl las sègras d'anviern da vejr tiers cugr ch'igl Maccaki bavregva la sê bieschza. Anor gnegv'ni guzent, ma anent nun er'igl pussebal dla rabaglier. Cur chi turnegvan da truêsch era ben cò la donna cu'gl ses baston a duster, ma la pora femna nun era buna da tener sé kista bieschza varlassa. Antant ch'ell'era dad ena vart, mitschegva ena mujia da l'otra vart a bod eran tottas davent, cullas couas a l'aria. Igl Maccaki, turno no da truêsch, degva ben ena solenna blaschmeda, cha la donna bi tramblegva, ma antant la bieschza era davent. A cur chi turnegvan ziev' ena lungi'uriala mitschegv'ni da l'otra vart a zegvan ancha zî rumblizond par vischnanch'antuorn, anfen chi reuschégva a la fen, cun azegd êster, da rabaglier vé ad ent da cuort. Ma igl Maccaki as fastinegva da cuérrer zieva a tschiffer scha pussebal anch'an viedi l'ena u l'otra palla coua a der ent an kella ena brava moarza. Par ch'ella sèja daman pi scoarta a zèj'ent pi guzent!

Er sèn Preda era da kels cun bieschza obedienta. Sé'gls Naz era en fittaden zo dla Surselva, la tatta, chi discurrégva anch'adena igl ses sursilvan, era cusé cu'gl pitschen abiedi igl uton a custodégr la bieschza. Las sègras kella stearlamenta era bi arzanteda sèn kels rasdegvets vé las Piazzetas a nu pudegvan as distacher. Tot clamer nu zidegv'anguét. A la fen cloma la tatta: «Giacum va si per quella racrotta!» Ma igl pitschen nun ò santî u ò faz l'urêglia da marchadant. Ella ò clamo anch'ena geda, ma darcho nun ò'l dô ledscha. Ma oss'è'lla gnegda pi energica: «Giacum, vas si per quella racrotta, aschiglioc ta fierà tot en in schmac. Kècò ò zido, ma igl poar mat ò uzî nom Schmac ancha zî a gliuntsch.

Pi ben savegva l'Onda Griata ent igls Naz da Tuors egr antuorn culla sê bieschzetta. Kè era er igl uton zieva s-chargio d'alp. La bieschza zegva vé pa'gl zé ent palla val, ent a Pedra a Liadenas, a la sègra, turneda anor, stegv'lla er tacheda scu rescha vé da kels rasdegvs a nu legva gnegr an uégl. Ma l'Onda Griata nu dschegva nimia ad a mé, chi era cò aposta par zider, «Vo vé par kella racrotta!», ella as mattegva sé'gl migret sot l'accla a clamegva dad ota vogsch «Loba, Loba!» Igls bieschzets dulzegvan igl cho a gizzegvan las urêglias, a cu'gl saguend clom as mattegv'ni a'gl galopp no a zo d'igls pros da Chaclauet a dla Gionda vears la punt a no davant

l'accla. En puégnet d'sel era alogra la recompensa palla sê obediencia, kelchagedas er ena bucheda d'pam.

Ma la pi biala è'gl capito ent a Tuors Davant. Lò vègv'igl Maccaki en chantunegs dla medemma tempra, kè era igl Bîglistess. Ma antant ch'igl prem era coleriker era kist flegmatiker an parsona. La sê occupazion agricula preferèda era igl giaschegr sé'gl balapena. Schi's dumandegva par exempel antant ch'el durmègva, schi nu féss ben faz dad egr a fer anzemal, i vena cuéss da plouar, cò era la sè raspoasta stereotipa: «Kè è bî glistess!» Ma an dumondas teoreticas-filosoficas dla sè uschezétta vocazion er'ni solitamenz d'igl medem avigs.

Ena sègra da zarcladogr — kè era antuorn igls 1890, ad ev era preschent — stègv, ni igls duos Dr. Pogrs lò davant las acclas pisunos, spizzond a gnegr la bieschza dla pas-chigra. Kè era igl prem zé chi vègvàn lascho or. Kella prummavegra stègva l'antiera vischnancha an pissier parveja dla zuppena chi era rotta or sèn Preda. Cur cha las vachas an cumanzo a gnegr sur igls pros dlas Egslas or a zo vears la punt, an kists duos gardo cun îgliuns. Kellas vachas zegvan schon d'igl diamper lev, nu sus-chegvan bod bech metter zo igls pègs. «Kècò am pera dubiugs», zi igl Maccaki, «cha nogs nu vazan la malateja?» El manizegva ben la bieschza! A'gl Bîglistess secundescha: «Hei, hei, kè pèr' er ad a mé. I nu san bod zapper sé'gls pègs. Kècò féss ossa schon ena bial'istoargia, scha nogs vessan dad adavegr la zuppena! Ti saperlot ent!» Er el manizegva la bieschza, parsè! A cur cha la prema vacha regva sé davant l'accla, peglia'l cu'gl ses bratsch giagleard antuorn igl cho a dearva sé la bocha — «Hei, hei, cò è'gl vischejas. Oss'ans la mearda!»

La daman zieva an'ni faz rappoart, ad è gnî clamo bi dalonch igl veterinari ent da Chastî a visiter. A'gl Dr. Cuéss, gnî bi da cuort dl' universited, ò propi contato la zuppena ent a Tuors Davant. Oss'as trattegv'igl da preservar iglmenz la vischnancha da kel giast melprivo. Da kel zé davent stègvàn igls acclans as desinfetter exactamenz mincha daman anz cu egr dakior. Sper la punt dador las acclas è gnî mess ena gargia cun en sadial d'ava, a kella nu laschegva passer mianch'ena migr senza battegem. Cò as stègv'igl egr ent cun pègs a mans. Alogr'as pudegv'igl egr or an vischnancha.

Zieva cerca uéz zogs ò'gl uzî nom tot an ena gèda, cha or an vischnancha sèja rotta or la zuppena. Igl sadial d'ava cun chlor nu

vègva dimena zido anguet. Ma pir spizzè! Igl Dr. Cuéss vègv'antant faz suenz visitas da controlla ent a Tuors ad ò finelmenz stî cunv-negr, cha kè nu sèja angina zuppena, kè sèjan stedas bi las solitas vischejas a'gls pègs lev digls prems zègs da pasculazion, ena cun-tschenta a regula apparizion da mincha prumavegra. La gargia cu'gl ses sadial d'ava ò faz mideda davent dla Punt da Tuors Davant or a Sax dàdens la davosa chesa, a noghs acclans stègvn fer igl buègn da pègs mincha sègra anz cu egr ad accla. A kista gèda igl sadial ò zido, Tuors è stô preservo dla melpriveda malateja.

46. *Igl Zonin da Tuors*

Usche igl numnegv'ni ben suenz, bech zescht pa'gl ses egen plaschegr, ma propi senza malizcha, hei parfen par igl clechizer. El pas-santegva nempe on par on dla prumavegra fen igl uton tard ent la sê chera accla digls Naz cu'gl tat . . . La sê «carriera» d'acclan vègv'el pero cumenzo sen Preda, er sé'gls Naz, anoua ch'igls ses genitogrs vègvn en'accla. Ma lò er'igl mattin da catter megs bod ì pearz. Par igl parchirer antant ch'igls genitogrs zegvan a cuélm sèn Falo vègv'ni pglgio ena fantschialetta taliana. Ma ena sègra, cur ch'els, da s-chigra nuéz, èn gnîs a chesa, nun an'ni chatto ni pitschen ni talia-netta. La tîza s-chigra ad angin fîa sèn platta! Igl antier tarziel è gnî alarmo, cun lintearnas an'ni cumanzo a cuérrer da tot las varts a tscharcher, an visito mincha chanton, mincha fora a'gl degvan igl davos par pearz. Finelmenz è gnî en zégval or d' igls pros d'Egsla. Lò era la matta chi zegva spassizond ent ad or cu'gl pop sèn bratsch, chantond: «Dormi bel bambin!»

Ent a Tuors Zonin nun è î pearz, er scha las pussebileds féssan stedas lò pi grondas, cun kella gronda ad intransebla chavoargia sper las acclas, kels misteriugs zoppets digls Cloters bi zurvart, las Plattas, igl Salegd, la Veja digl Tumesch a Valzana. Igl bun tat igl parchiregva memma ben. a'gl pitschnet vègta'l memma guzent. «Vol gnegr cun mè ent a Tuors, daman vans ent culla bieschza», igl ò zet en zé da prumavegra igl tat. Kè saro stô antuorn chalonda mêz, scu chi's zegva kella gèda ad accla culla bieschza par pavler or. «Ses, cuent è oss'ena bellezza, igl nos pro dl'accla a tot igls oters pros èn ossa zescht ent la pi biala flugr, a sé'llas Plattas schegvln las mantunellas a tot pudegr. A d'igl rest ans lessans der cuent biala veta.

A cur cha chesch poss sazer igl lazmilch. Vè igl mes cher cun mè t' ampenza, ev féss schiglio cuènt bi sulet». Ma kè nu vess druo tant ruer a tantas amprumischions par parsvader igl Zonin. Egr cu'gl tat ent a Tuors igl gnegv 'avant scu ena fêsta. Che gust er'igl schon la daman dad egr culla bieschza, chi sagliégva igl prem, dla liberted a dlas s-chellas, scu bluorda vé ad ent palla val. A pir, rivos éént l'accla, che fatschantament! Anfen cha tot era ent igl ses lîa zegv'igl en'uriala. Las cachas savegvan ben egr sèz a panton, ma la stearlamenta nu savegv'as padimer. Ma plansî é'gl tuttena reuschî da metter uorden, a benbod è'gl antro kietezza an uégl, bi las s-chellas as santégv'igl ancha zî no'n tîza.

La prema lavogr pa'gl tat era ossa da metter a stiner muéttas a sadials, parche kè era tot s-charlî d'igl lung pos zieva d'igl on passo. Antant zegv'igl vears miazzé, sci ch'igl tat ò constato, gardond sé'gl sugliel. An cuort'uriala vègva'l faz en stupend café ad en grondiugs tatsch. Aschi ben igl Zonin nu vègva ancha mê mangio en past, miancha cur cha la mamma fadschegva paclanas. Antant vègv'igl mat observo, cha en pitschen uêlin gnegva sot l'ischadégra digl schler or a passegva tres la tîza par svanegr or sot la poarta d'tîza. Li Zonin paregva kè curiugs, ena funtana ent an schler. Ma igl tat igl ò kinto l'istoargia antant ch'els zantegvan. «Kè è ena chera funtana, schon igl mes tat savegva kècò a kintegva d'igls ses vîgls. Cha en chantunegs vaza zet ena geda li ses bsat, cha el fadschess ben da chaver sot kist'ava, ma kel vaza dulzo igl man: «Pall'amogr da Dî! Bi bech chaver sot! Anfen ch'ella cuérra sur tiara é'lla ena benediczion pall'accla a pa'gls ses abitants, ma en'ava sot tiara sot en edifezi poarta disfurtuna a malateja». Ad el savegva da numner exempals. Hei, hei, laschen pir cuérrer las avas scu ch'igl cher Sener ò urdino!»

Las pi bialas ogras vègv'ni la sègra cur cha las lavogrs eran schinendas ad pudegvan egr sé'lla priveda stègvetta culla sè pena choda, la sè glimiera da segv a l'ogretta da parè. Cò era igl bun tat pir ent igl ses element, ad el kintegva eveniments or dla sê mimiergia, parollas ad istoargettas, a vé d'igl ses Zonin vègva'l en ascultadogr attentischem. Igl unic fastedi par kel era da garder kella trigla fora vegda sé'lla sê fatscha: igl poar tat vègva bi en îgl ple. Ad el nun ò pudî s'artener en zé da dumander: «Parche ês bi en îgl?» Cun tscheja dulurugsa ò ossa kinto igl tat d'igl sgrischugs accident chi'gl era scuntro cun mner crappa da fier zo da Tesch. Antant chi s-chargegvan

ent an Prasegras vègva en mel bogv dô ena curniglieda a furo or igl îgl. Igl poar om vess er pudî rester moart. Ma el as tgnegva dafaz bun, ch'el vaz'uzî fortuna, parche ben suenz capitegvan accidents, kelchagedas mortels. A'gl tat cuntinuegva: «O kè era ena greva a stantugsa lavogr. La daman bo stègvans egr cu'gls noss bogvs a las nossas bennas par turner la sègra tard a vègvans apena en Rentsch dschurneda, ma stègvan charger iglmenz 40 reps (1 rep = 8 ko). Ma en zé da miaz anvien è gnî en digls noss cumpuégns, en om zouan da 33 ons, sot igl manton d'crappa sé'gl deposit da Tesch ad è resto moart. Kè è stô ena trista noua palla sê zogvna donna. Els eran maridos avant duos ons a vegvan en mattin.

Ma zî nu diregvan kellas sègras cur chi eran bi sulets. Ent la chombretta as sfuschignegva igl Zonin sotent las cueartas sé'lla sê bisacha da strom, ma da durmegr nun era par el ancha discuors, memma bglieras nouas ampreschions igl zegvan tres igl cho, antant cha tres la parè tunegva igl tic-tac dl'ogra a sé d'igl uégl minchatant ena s-chella. Tant pi ben durmegva'l zieva ent an kella fora choda digl strom, a la daman zegv'igl grev da's sdasder. Cur ch'el a la davosa davrégv'igls îgls, era igl tat schon da zî davent. Bi ena geda, par cas sdasdo anz zé, ò'l vês a garder igl tat or dla fnêstrina, der ena marmugneda ad egr darcho ent an léz. Las steglas, kè era la sê ogra.

Tscheartas sègras gnegvan igls acclans digls Naz a contuorns t'igl tat a plaz, els savegvan nouas dla stégva choda. Cò batarlegv'ni a tabakegvan fen tarda sègra, antant ch'igl Zonin miaz s'andurmanzegva a nu santegva ple igls discuors digls omens. Ma ena geda ò'l tuttena cumanzo a gizzer l'urêglia, cur ch'igl Meschal Clo ò cumanzo a kinter da kè vîgl misteriugs dlas Mignacclas chi gnegva minchatant zo dlas Plattas. Kè stègv'asser en vîgl vschen chi era stô bod tot la sê veta a'gl êster scu mercenari a stègva ossa sé'gl Salegd an ena chamonna culla sê matta. La vischnancha nu'gl legva arcugnuéscher ple scu vschen, par manchanza d'amussaments, ad an consequenza er bech pglier possess dla sê faculted. Zieva da kè igl nos Zonin nu sus-chegva par zî bech ple egr sé dlas Plattas. Pero igls oters contuorns ò'l uzî benbod parscruto, el zegva sé palla Veja digl Tumesch u vé'n Valzana a gnegv'a chesa cun duos roms u kelcha sachet d'régnt a's randegv'usche nizzegval. En zé d'uton ò'l parfen ris-cho da's struzcher ent palla trigda chavoargia, anoua ch'el vègva vês en pêr uzuers. Ma igl

pi guzent eral' l' tuttena antuorn igl tat a la sê bieschzetta ad era ben-
bod en capabel famegliet.

Uéz zegs zieva ch'els eran gnâs ent culla bieschza è rivo ent ena
sègra igl Giosch, igl frer digl Zonin, par pglhier or las duos amnade-
gras, la Grigscha ad ena tremma, parche daman legv'ni cumanzer ad
arer. Els fadschegva cadreja cu'gl Barba Plesch, a kè s'aregva kella
geda ancha cun areder a fleja, usche chi's druegva dua pêra d'am-
nadegras. Igl tat laschegv'egr anvégdas, s'ampissond sé'lla fadeja
pallas poras bes-chas an kels zegs digl arazun, totta zé ent an kella
tiara greva. Ad el kintegva darcho or dla sê mimiergia: «Avant pochs
ons, la Grigscha era kel on tremma, aregvans igl prem zé igl er grond
da Zinols, a kel è da duos marendivas. Parkè ans stî egr la daman
bod par schiner an en zé. Zieva var tregs ogras la tremma era schi
stangla, ch'ella s'ò messa zo simplamenz a miéz la sualcheda a nu
legva ple ster sé. Tots sfoarzs nun an zido anguét. Igl davos nun ans
savî che fer oter cu schgiundscher las amnadegras ad egr a chesa. La
pora tremma è sted'anavos sé'gl er a giaschegva cò er ancha igl zie-
vamiazzé, cur cha nogs eschan turnos. Bi cun stenta ans pudî la fer
ster sé. O, kella prema lavogr da prumavegra è la pi stantugsa, pa'gls
umans a pallas bes-chas. Igl craschzan so da's reguler, ma igl bieschz
sto fer kè cha *el* vol. Parkè vazas adena chigra a cumpaschion cullas
bes-chas, ellas ans dan er daple nez.»

Ple ch'igl tat kintegva, a pi guzent ch'igl Zonin tarlegva. Fa-
dschond las ses lavogrettas an tîza, uégl a talvo, cun cligr sé crappa
sé'gls pros, cun zanter a las sègras sèn stégvetta, era'l adena milli
dumondas: «Parche nu creschan igls dschembers er ent igls gods or
a chesa? Parche nu séjans rasdegv er ent a Tuors? Es té vês igl uarz
ena gedà? Parche schegvlan las mantunellas?» Ma ena sègra ò'l lí
ch'igl tat kenta d'igls chavallers. Ma cò vègv'el toch ent ena corda
sansebla, a'gl bun vîgliet ò bi dalonch faz ena tschéja seriugsa a
trista. Ben era'l stô bglieras gedas cu'gls oters omens sèn a sur Alvra
par roba a vègva faz tres immens strapatschs, principelmenz d'an-
viern. «Che robas vègvas da mner?» ò igl pitschen lí savegr. «Mo,
baregls d'ven, sachs furment, chastuégnas, fier, sel a tantas otras
robas.» — «Ad anoua matteg'ni la roba, cur chi rivegvan cò?» —
«Da mes temp s-chargegvans sé'gl pierti digl Meschal Uori, avant
digl ses bap, igl Meschal Pol. Cò gnegvan alogr kels da Falisogr a
pglier.

Kintond alogra da kè sgrischugs eveniment chi ò custo la veta ad a tschench omens igl tramblegva anch'oz igl cor. El era stô banî cun oters pa'gl zé zieva. Ma za ch'el vègva schon ordino la bachareja par kel zé, ò'l baratto cu'gl ses Barba Plesch, a kel è î par el — è î — ma nun è mê turno ple! Dla sgrischugs'ora a d'igl fregd ènni moarts sén Alvra, a'gl barba Plesch è gnî sepulî a Chamues-ch. «Igl Barba Plesch ò lascho la veta par mè», plandschegva igl bun tat, antant cha ena larma culegva or d'igl ses unic îgl.

Oss'è gnî igl dvos uton cu'gl tat ent igls Naz, pa'gl Zonin darcho en banadî temp. La bieschza pasculegva ent palla val, turnond la sègra er'lla arsanteda vé da kels dugtschs rasdegvets, tot kècò, a'gls cuélms cullas ses calogrs d'uton, la pizza da Valmela a Prosonch chi glischégva no ad ent palla val, las mantunellas dlas Plattas, las nuschenas dla Veja digl Tumesch. Las uzouas dla chavoargia a parfen igl uêlin dla tîza, kè eran tot ampreschions, ch'igl mattet nun ò mê amblido ple a chi dominegvan la sè antier'oarma. Lotiers igl bun tat, chi tscharchegva da cuntanter igl ses cher abiedi an tottas manieras. Apir! Kist uton vègv'igl buéb en nogv ancha pi grond desideri, el vègva da cumanzer ad egr a scola, a par kella vègva'l en fastedi immens. Or da tot las delizschas da Tuors legva'l oss'egr a chesa, zieva cha la scola era steda a manzon. Igl tat ò pruo d'igl parsvader da ster cò ancha kels pochs zegs, anfen chi venan ent en zé a zider or culla bieschza. «Parche vol oss'egr a'm lascher cò sulet? Garda che bî cha nogs an cò! A la scola cumenza pir igls 20, a kè è ancha kendasch zegs, ma vé d'evna vans a chesa tots anzemal.» Ma tot nun ò zido, anguet, igl Zonin legv'egr a chesa. «Ev sto ben egr or a'm preparar, sês tat, ev nu less asser en d'igls davos, ad ev m'allegr schi fiz sé'lla scola», era la sè argumentazion. A'gl tat ò stî ceder: «Schi vo an man da Dî daman anor cu'gl Barba Giosch, igl mes cher. Ma kè zé, cur cha la bieschz'è gnegd'a chesa, igl Zonin nun ò sus-chi as musser li tat anch'ena bun'uriala. A cur ch'l nun ò ple pudî ghinchegr or, ò zet igl tat cu'gl ses ton buntadegval: «Vezas cò, igl mes Zonin, oss'eschans tuttena cò er nogs, a té nun ês ancha cumanzo la scola.» Da kell'infidelted anvears igl bun tat igl Zonin è stô anriglo tot la sè veta, tant ple, cha kè è stô igl davos on, ch'igl vîgliet ò faz igl acclan. El è moart miancha duos ons zieva.

Ben è î igl famegliet ancha bglers ons ent igls Naz, ma kè era cull'Onda Nana. Er kella era buna, igl mussegva cun bunted da tot-

tas soarts lavogrettas a'gl chantegv 'avant las sègras kellas privedas chanzonettas vîglias, cha el nun ò mê ple amblido. Ma schi bî scu cu'gl tat nun er'igl ple. L'Onda Nana stègv'egr vé pa'gl zé or a chesa a'gl laschegva cuent sulet culla sê ancrschanterna. 1961

47. *Cur cha son ì a Cuégra a scola.*

Che midedas cha kè ò dô igls davos 70—100 ons cun resgard sé'gl viazer! Veja d'fier ad autos ans poartan an pochias ogras tres tot la Svizzra, an duos ogras as vo'gl da Samedan a Cuégra. Alogra pir igls aviuns nu cagnuéschan anginas distanzas. En viedi vé sur igl grond mer an America as kenta oz bi ple cun ogras, bech ple cun zegs u dafaz cun megs scu d'igl temp da Columbus.

Kè era digl 1854 otramenz, cur ch'igl Barba Plesch scu mat da 15 ons è î a Parix, sulischem sulet, fen Cuégra a pè. Bi anfen Chastî vègv'el pudî egr cu'gl postin, ben ziev'igl char, bi kels tschearts tochets, anoua cha la veja era pi buna a planégva, cha igl chavagl currégva, pudegv'el tschanter sé. «Parche ev nu pudegva cuérrer schi svelt scu igl chavagl», scregv'el ent la sè prema chearta li mamma, scu as s-chisond. A kè era er ancha digl 1890 usche, cur cha d'è faz igl mes prem viedi a Cuégra par egr a scola.

«Ossa vè, schi lens egr!» ò zet igl bap ena daman d'uton zieva culazchon. Anch'en cuort adia li mamma a lis fradgliunzs, alogra cun leva bogscha sé a davant. Nogs nun an discurrî bglier sèn viedi, bi minchatant vègva igl bap da declarer anchiche, parche par mè era kè tot nogv. Suror igl Buégn nu eri ancha mê passo. Ma ev varo tarlo las ses declaranzas probabel bi cun miaz'urêglia, parche igls mes ampissaments giregvan kella daman ampo sur tot la pizza or. Par mè vègva kella daman apunto cumanzo igl saguend chapetal dla mê veta. Ma er igl bap varo uzî igls ses egens ampissaments chi zegvan probabelmenz an otra direczion.

Arrivos or a Lantsch ans faz ena posa a marena. Ma ossa ò igl bap declaro: «Da cò davent vês sulet, ev sto turner a chesa, ma té nu poss faller la veja a regvas zo Cuégra. Lò at spèzza la têt sora, chi è or La Rüfe t'igl Sar Obrecht, a cun ella vês or tar kel, igl mes cumpuégn ad amei da zuanterna, parche el ò dô cumond, cha té stettas igls zegs digl examen or tar el. Ad el pisserescha pa'gl rest chi fo dabsens». En discuors schi lung digl bap nu vègvi ancha mê santî, ad

el m'ò er faz ampreschion scu chi tocha. Ossa m'ènni tuttena bod gnegdas las larmas, m'ampissond cha sèja sulet. Tot commoss d'èja zet adia — a son î. Ev son rivo bencumal zo'n cited, a lò igls îgls pudegvan garder auenda. Che bialas chesunas, che grondiugsas vejas! A lò bi davant mè ena tuér cun en'ogra ad ena gronda poarta zescht damiéz ent. «Kè è la Poarta Sugra», vègva zet igl bap, «ma té nu vês tres kista poarta, dimperse peglias a schniester kella veja largia chi vo an arch antuorn la cited. Kè è igl «Graben», la Veja digl Foss — igl foss dad ava chi circundegva pi bod la cited — a cò chattas anzanoua la tê sora chi't spèzza.

Igl trafic da kella geda nun era schi grond scu oz, autos nu's vzev'igl anch'angins, bi cò a lò gnegv'ena charozza an totta cuorsa u kelcha char da furgon. Ma gliogd sé'llas vejas er'igl auenda, bod da bech gnegr tres. Tot leds eschans rivos or La Rüfe. Nogs vègvan bglier da'ns kinter, a da stanglanterna nu savegvi nouas.

Cant agreabelmenz surprègs soni stò lò da gnegr arvschî d'igl Sar Obrecht, a kè dafaz cu'gl privo rumantsch da chesa. Ad er la donna a'gls umfants am an pglio sé scu en cunfamilier. Ev d'è vês bi dalonch: Cò è la mê sora ben plazzeda, er sch'ell'am vègva plant bi a catter îgls dla gronda lavogr, dla daman bod anfen la sègra tard. Zieva cuort'uriala m'ò mno igl Sar Obrecht ent la sê gronda vena sper la chesa ad ò zet: «Ossa poss manger éjas anfen cha té poss!» Ad usche ben nu'm an gusto las éjas mê ple igls zègs dla mê veta scu kella sègra or la Rüfe.

Igl zé zieva vègvi dad egr ent a Cuégra a fer examen palla tearza classa digl Seminari, usche vègva disponî igl mes bun magister Luzi Marugg. La daman bod ò igl Sar Obrecht lascho metter sot igl chavagl a'm ò mno culla sê charozzetta ent a Cuégra. Ent la «Giassa Imperiela» s'ò'l farmo cun zegr, ch'el am surdetta ossa a la chigra digl ses kino, prof. Florin. Igl bun vîgliet era fiz zo-p a zegva cun en baston, parkè nu poss el gnegr cun mè sé Sant Luzi. Igl Sar preffesser am ò salido culla sê cuntschenta giovialited: «Da ist also der Student. Jetzt kommst du mit mir». A'gl bun professor Florin, t'igl kel ev d'ée uzî la furtuna d'adavegr bglieras ograd tres tot igls ons, am è adena stò scu en bap, ev igl d'è anfen oz tgnî an buna a grata mimiergia.

D'igl examen, chi ò treggs zègs, nu vègvi angina temma. Igl bun accogliment or la Rüfe am paregva en bun sén, ad usche è'gl er

dvanto. Igl examen nu'm paregva miancha grev, ad ev son pglío sé an tearza classa, antant cha tregs d'igls mes cunsculers èn gnîs mess an saguenda classa. Igl zé zieva ò cumanzo la scola, a kel intermezzo dla prem'ogra nun èja mē ple amblido. Saguend orari vègva la nosa classa la daman a las siat istoargia natirela t'igl prof. Truog. Kè zé eri gnî ent dla Rûfe a pè a son rivo bod tschench minutas memma tard sé St. Luzi, nu sus-chegva bod miancha egr ent, parche cuènt santégvi schon professor a sculers an plena istruzion. Ma ev nu vègva angina lèzza, ev d'è stî egr ent. «Dononder vens té, pir tschench minutas memma tard?» m'ò arvschî igl Sar professor poch amiegval. Ad ev l'è barbotto cu'gl mes dialect tudegs-ch meladêster: «I bin vo der Rûfe cho und han mi verspötet.» — Ma igl sever Sar professor am ò apostrofo an ena maniera, cha son stô cò scu en pluffer: «Kannst du nicht hochdeutsch reden!»; tot schmess am d'èja bitto ent an en banch, a par en'antier'uriala nu sus-chegvi miancha dulzer igl cho. Milli ampissaments cunfus as cruschegvan ent igl mes tscharvî. Ma or da tot la confusion s'ò cristalliseda bi dalonch la clera concepzion: «Bom, bom! Kècò è en schgliat cumanzament! O kè da significher dischzeta?» A propi! Kè on è î tot sotsogr. Sé'llas vacanzas da Nadel vègvi spizzo cun tanta vègva brama ad ancrschanterna, cha nu las pudegva bod bech vegr a gnegr. Ma zescht prizîs uéz zegs anz Nadel, antant ch'igls mes ampissaments eran schon ple a chesa cu t'igls roms da scola, an'ni constato tar mè igl viruos-chal a m'an transpurto ent igl ospidel, anoua cha d'è stî ster anfen zieva Buman a ch'igls mes camerads èn turnos dlas vacanzas. Ma bech auenda da kècò! Kendasch zegs anz las vacanzas da sted soni crudo cun fer gimnastica melamenz zo dlas parallelas chi m'an pglío sé miaz moart a trames dalonch a chesa cun en fearm cuncass da tscharvî, kista geda an vacanzas anticipedas.

Ma turne'n anch'en mument anavos t'igl prof. Truog. Zieva cuort'uriala soni sdasdo or digls mes siemmis, vzond chi's trattegva da flugrs. Mincha sculer vègva davant sè sé'gl pult ena flugr, a'gl professor declaregva an maniera antarassanta. Ma la botanica era igl mes rom predilet. Schon an scola vègvi uzî igl cumanzament, ma la sted passeda vègvi pudî m'aprofundégr ancha pi ben an kist rom. Igl bun Sar revarenda Clo am vègva declaro sen divearsas gitas vegr ben la morfologia, classificazion a trattament dlas plantas, ad ev vègva schon en bial erbari. «Kel muéssas cuzo li tê magister da bo-

tanica», am vègva zet igl Sar revarenda Clo. Parsè cha d'è alogra dalonch pglìo part vé dla discussion, vzend ch'igls pless d'igls mes consculers nu vègvan ancha angin'ideja dla botanica, a'gl Sar profeser è stô surprègs dlas mes «vastas cugnuschentschas an botanica. A cur cha d'è zieva pochs zègs musso igl mes erbari a giavischo d'igl controller a der er kelcha noms chi manchegvan, cò la sê luna as vègva mideda complettamenz. A da cò davent eschans stôs igls meglìers ameis. Bi pcho, cha kè ò pudî direr bi cuort temp. Ancha igl medem uton ò el mido piazza ad è î zo Berna scu magister digl Seminari. Ev nu'gl è melaveta mê vês ple.

1961 Aviöl

48. *Igl on dla fom 1816/17*

Curiugs, ch'igl revarenda Otto Giuota, chi era cò a Brauégn 1794—1848 a scregva ent igls cuédaschs da baselgia d'igl 1836—47 divearsas gedas davart l'ora a stagion, nu manzona la misiergia digls ons 1816 a 1817, scu cha'l nun ò er bech manzuno kels sgrischugs ons dl'invasion austriaca a fancesa 1799/1800.

La sted 1816 sèja steda ena fiz schgliata, adena plievgia a negv a fregd. Igls pogrs vazan uzî gronda fadeja a stenta da rabaglier ent la racolta, a kella ancha schgliata. Igl uton sèj'igl crudo ena gronda negv a mess sot bod tot las miâs, chi nun eran ancha madigras anandrèz, a'gls ardefals stègv'ni chaver or sot la negv. Ma kella geda era kista situazion pi critica, cu kè ch'ella féss oz. Igls pogrs eran avisos a ké chi vègvan sèz, els nu pudegvan egr zo'gl Consum a cumprer. Kella pocha roba chi rivegva ent las nossas vischnanchas or da pajègs èsters pi frizzègvals, principelmenz sé dl'Itaglia, stègva gnegr trasporteda da chavallers sèn stantugs viedis sur igls cuélms, parche vejas charregiabras sur las muntuégnas nun existégv ancha anginas. Igl Land. O. P. Buol scregva 1809 ent igl «Sammler»: «Brauégn compra minch'on vears 100 somas sejal no d'Itaglia, sé d'igl Vnuost u ent d'igl Schwabegs. Ultra kè as compra er furmantun, farena da furment a regs. Igl consum da pan è cò fiz fearm». (vegr Pro Brav. 3 anneda)

Schi's s'ampenza, cha kè era generelmenz usche, bech bi an Grischun, ma er an Svizzra Bassa, schi as lasch'igl cerca s'figurer la misiergia da kels ons, ad er cha kè ò dô charestèja suranzo.

La mê mamma ans ò bglier kinto da kè on, ad ella, naschegda 1836, vègva or da prema funtana. La sê mamma era kella geda craschegda a s'algurdegva ancha ben auenda da kella misiergia. Ella vaza kinto:

«Nogs vègvan ke er vé'n Saldsché sé sot igl god. La miâs era sot la negv a nogs nu vègvan angin pan. Cò ans pglio igl nos bogv culla benna d'anviern, cun en lanzîel ad en pariel ad eschans îs vé'n Saldsché. Lò algantegvans negv ent igl parîel a bittegvans l'ava choda sé'lla negv, alogra tagliegvans zo zievaman las spéjas, fadschegvans monettas, cha nogs mattegvan ent igl lanzîel. Usche eschans gnîs a chesa cun ena banadegda cheargetta d'pan. Ma ancha nun er'igl pan! Igl gran er'ancha bletsch, a'gls mulens eran dschlos ent! Che fer? Nogs an pandî sé las monettas sèn pena, a cur chi era sech ans sfruscho or igl gran cu'gls mans a stègvan ossa moller cun en mulen da café. Kè degva ben ena pora farena, ma nogs stègvan asser cuntents, kè degva iglmenz ampuet pan, er scha kel era cogt scu petta cun vîglianas. Igl pix è alogra ancha stô, cha igl on zieva igls priêtschs zegvan adena pi ansé, cha kè nun era ple pussebal da cumprer robas chi féssan stedas negr dabsens».

Mêz 1962

49. *En'aventura digl bsat Zon Zanett*

Igl mes bsat Zon Zanett Cloetta era en omet da media statura, scu chi m'an kinto, ma tenace, andschignegval, prattic a da gronda prontezza da spiert. El effettuegva tr. o. er da tottas sorts lavogrs palla vischnancha. Usche ò'l surpglio digls 1830 p. ex., anzemal cun Cuéj Christophel Battaglia, da reconstruêgr «quel Pantun gio l'Argiglia in Streda, sto ruot gio, per R. 90.—» El era naschî 1789 ad è moart 1857, el era abiedi da l'oter Zon Zanett, chi era stô ena seria d'ons an Dalmazia cu'gl ses frer Zachen, vègva faz ena buna faculted, era alogra turno a chesa a lascho renover la sê chesa cull' inscripzion:

Chesa bod zodem vischnancha
No. 45 oz Clo Giuota

J. J. C. 1747
Chi chi ria d'me
nun s'algora d'se;
sch'el d'se s'algordess,
me cun pos laschess.

Kel nu vègva, scu chi pèra, er angina temma da zegr la vardet galegv or, er scha kè igl pudegva fer don. Cur ch'igl Zanot ena sègra digls 1772 cun turner da fègra cun oters ent d'igls pros dad Avalungia vègva giaschlo igl megster Zachen par ena bagatella melamenz, è'l gnî clamo scu pardéza avant güdisch, ad ampè cu zegr scu bgliers oters: «Ev nun è ni vês ni santî!», ò'l testificho tenor la vardet: «Chia passond sudet Janot in deto loe, schi hegia Mr. Zachen duvro plets inproprie la seguonda geda, et sin aque igl hegia sudet Zanot trat ina slafeda, chia el saia do per terra.» (Ger. Prot. No. 13, 22 May 1772)

D'igl bsat Zon Zanett an'ni kinto la seguent'aventura:

En zé zieva miaz anvien era'l î cu'gl ses chavagl a duos cuortas or an Urmena par tramas. Kè era en anvien cun bgliera negv, la veja ancha buna, ma divearsas lavenas eran schon zo. Cur ch'el è rivo culla sê cheargia lungia ent igl strèz dla Val d'Urmena, vègva'l ressa da gnegr antuorn la stierta, i trazegva la cuorta davos adena sur vej'or. Ma el vègva en bun chavagl fido. El pudegva ster sper la cuorta davos a clamer zievaman» «Hü pass!» A'gl chavagl trazegva en u duos pass a's farmegva, ad antant stumplegv'igl tat la cuorta darcho ent an veja. «Hü pass!» A darcho duos pass. Kè zegva d'igl dianzer plan anavant. Ma antant ch'igl chavagl fadschegva igls ses pass a'gl om murtiregva vé dla cuorta davos, senta'l tot an ena geda a scruschégr la lavena cusé — kella vègva da passer cò zo palla val! Usche nun er'igl da lascher crescher earva sot igls pègs. Duos sagls vé davant, pglier la s-chigr or dla tramma, taglier la tretscha davant a der cu'gl moni ena schlaffa ent pa'gl chalón digl chavagl cun en trament sbrîz, cha kel ò straz cun foarza la cuorta sotor ad è î an galopp vé ad or dla val, igl om zieva — kè è stô igl faz dad en batterdîgl. Ma els eran salvos. Kè era par fortuna ena lavena da chod. D'igl ses sgigr poast ò igl poar bsat pudî vegr a passer zo la lavena ad egr cun cuortas a tramas a tottafaz vé a zo l'Arzetta.

Mêz 1962

*50. Cô ch'igls noss pogr straschinevan
avant 100 ons*

La mê tatta Data Nicolay, sora digl mes bsat Zon Zanett Cloetta, (naschegda 1800, moarta 1875) era cò la sted 1854 suletta cullas ses

duos mattans (Data, mamma dla Nanna Härtli, 30 ons, Nana, la mê
mamma, 18 ons). Igl bap era dschlo sen Alvra 1844 scu chavaller, igl
fegl Stegvan era î igl on zieva da 16 ons an Frantscha, igl saguend,
Marchet, poch zieva a Trieste a'gl pi zouan, Plesch, avant pochs
megs er an Frantscha. Sé'lla prema chearta digl Plesch raspuenda la
mamma culla sê penna d'ocha: Sett. 1854

Cher filg, meis salids

Et ais gia da lench cha't scriv chartas in meis inpissamaints, hoz
pero ais rivo que leng desidero mumaint cha at poss fer a savair
nossa buna sandet, in simil benifizi sco he inclet our da tia baingnida
charta, schi est eir ti partizipevol per grazcha dil Segner, sco eir da
tieu bun viedi, non poss ingrazcher il Segner avuonda ch'el at ho mno
a tieu destin felicimaing et hest eir chatto il nos Stefan in buna san-
det, ludo Dieu.

Ti am dumandasc-h meis cher filg, co cha saja passo cun nus
quaista sted, ma con dischplaschair stoja fich conplaundscher, cha
pochs dis zieva cha ti est partieu da qui, schi la nossa Data ais deda
gio sin ina fotsch et ho taglio in bratsch da tel maniera, cha ho sto-
vieu ster tuotta sted sainza pudair fer poch u as po dir inguotta infin
in huossa, quaista eivna ho'la pudieu gider inpo cul rasti, et ho hagueu
fich mel e da plandscher et da flier et dottrizer grandamaing, et eau
e la Nana havains gieu da lavurer da mez schlupper, e cur nus gnivan
a chesa, schi da fer encha tuot et auncha vair a plaundscher e puder.
Co post be at t'inpisser meis cher filg quant cha vains gieu da pas-
santer. Ma tiers tuot que co vains hagueu la muja u bain la imnadir
zoppa eir tuotta sted zieva del fain grass, non vains savieu druver pü
et ais encha gnida fich schgliata et havains gieu da pavler our bger
fain. Co post denovo at imaginer, cur nus vaivan ina chargia fain
schi stuvaivans ir a betlager l'imnadir da mner. Co cur nus eiran
il pi ot aint, schi ais auncha gnieu la nova giu d'alp, cha saia rurlo
nos vde e saia be per crapper. Ma la damaun zieva suna ida si, schi
ais gnieu si il cusdrin Marco con me, schi vif eira'l auncha et ho pu-
dieu chaminer giu et huossa ais el gnieu frisch, ma eir cun quel vains
gieu da flier e pavler our bger fain.

Ma schi pacienza, infin in aco ho il Segner gido et vain bain a gider eir da quinder davent, scha Dieu voul, schi vif dla sprauza, ch'el non vegnia ans banduner infin a la fin.

Il meis cher Plesch, co post be at inpisser, quantas votas cha he m'inpisseda, scha ti fissas co in nossa assistenzia. Scha vess savieu co cha passess, schi non vess dal sgir brich at lascho ir, ma per te ais sto taunt meglier, vegl havair sprauza, cha ti hajast hagueu ina melgdra sted co nus, scha Dieu voul, meis inpissamaints sun fich bger giu a Bernay.

Huossa at sto auncha dir cha generelmaing ais sto ina fich buna sted, bger fain grass, co et per las aclas, et per ils cuolms passabel, schabain nus vains fat poch in nossas Liadinas. Et quaist'eivna vains fat cun rasdiv et ais fich bger et bun. Il an passo ais eir sto bger, ma quaist an ais encha da pi, et mias et lîema ais eir fich bella, ma ils ardefals han denovo la malatia. Et huossa quaista eivna cha ven schi s-cheargni d'alp, gövgia, ma nus vains auncha da sier 2 pros da rasdiv et encha inpo dlas spuondas il fain, que giaro mel huossa, ma pazienza schi ven que tuot fin.

Mêz 1962

N.B. Ortografia ple u menz originela

51. *Ena singulera copulazion 1730*

Saguend Nicolin Sererhard «Einfalte Delineation»

Nicolin Serardi da Zernez, * 1689 † 1755, rav. a Malix 1710—16, Seewis 1716—54, scregva 1742 ena descripziun digl Grischun, ma el vo principelmenz zieva legendas a filistochas (v. No. 12 Igl chastî da Brombreis). D'igls noss cunvschens scregva'l igl bial giudicat: Igl abitants èn frischs a svelts auenda, scu chi èn tot igls rumantschs. Igl tudegs-chs dessan pir tener tots duos îgls daviert, schi trafiche-schan cun els, par chi nu venan a la cuorta, igl ses pled, scu chi zin, ten'ni er pi guzent, scha kè igls cunven, cu schi stan (!). Usche kenta'l cu'gl pi grond plashegr er la patafcha sotvart, cha'l vaza santî a kinter, probabel d'igl nos revarenda. Parche ent igl Catalogus copulatorum stat'igl screz: «20 nuember 1730 Paulum Mullerum octuagenarium/Annam Brangere, supra dictus sponsus, in — ipso copulationis actu animam efflans, nuptys agni iflocatus, eris exuvis ad latum de Mortis tumbae avaesà bis, Deus este propitius. — La pi biala

è'gl ancha, cha Men Rauch (igl grond poet!) vo a publichescha kista patafcha ent igl ses cuédasch «Homens prominents 1951», chi vol asser scientifec!

Nicolin Sererhard scregva:

«Ossa stoja agiundscher cò anch'ena singulera copulazion, chi è scuntreda a Brauégn avant poch ons. Nempe i era en om vîgl, chi era passabel benestant a nu vègv'angin ch'igl fliègva. Kel s'ò amprumess cun ena femna ad ò faz sé ad ella par testament en tscheart quantum, scha ella igl vîglia flier fidelmenz anfen ch'el vègva. Igl om ò pglio zo da foarza, a'gls parents dla spogsa an faz prescha culla copulazion, par ch'igl testament vela. Che è'gl scuntro? Kè era d'anviern a'gl sar spogs debel, parkè an'ni pglio an vista ena stégva. Igl copulatogr, par gnegr ancunter, è er stô paranclîz (schaben cha kè vo cunter las nossas Leges synodalis). Igl spogs ven mno or dla sê chesa sèn ena schgliogsa ent la chesa da copulazion. Ena rotscha da buébanaglia cuérra zieva a vègv'an igl ses grond gaudium (parche kè era par els anchiche danogv, cha en schi vîgl a debel om fetscha nozzas cun ena latta zogvna.) La copulazion cumenza ent an stégva, igls spogs am stî s'anschnuglier. Ena femna fearma tgnegva li debel spogs, stond davos el, igl cho cun tots duos mans, par ch'el nu croda dla vart zo. Antant ch'igl copulatogr era vé d'igl meglîer lîzer avant, ò'lla s'anachîerta vé d'igl ses man, chi zegva las sîogrs a cha la vésta digl sar spogs gnegva frègda, parkè ò'lla gardo dant vé a gardo pi ben la sê vésta, ò vês bi dalonch, ch'el volv'igls îgls a'gl flo è î or. Ella s'anschnuescha, a sbrizend ò'lla lascho egr en pled, chi nu tona zescht igl pi ben, as volva vears igl copulatogr chi fastinegva da lîzer a zi cu'gl ses dialect: «Mo che diavel fadschegs, nu vzegs, ch'igl om è moart?» Dalonch as ò mideda l'algrezcha da nozzas an en planscher a sbrizegr, scu tar las feglias Jambe u Sila, a'gl cher sar spogs a thalamo ad tumulum, mno dla chesa da nozzas sé'lla bera da moart.